

О. М. Омельчук*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Актуальність цієї теми полягає у тому, що призначення покарання — це завершальний етап процесу обрання судом при винесенні обвинувального вироку конкретного виду, міри кримінально-правового впливу на особу, визнану винною у вчиненні злочину, тобто передбаченого кримінальним законом суспільно небезпечного діяння, вчиненого умисно або з необережності. Відтак, врахування загальних засад при призначенні покарання дозволяє індивідуалізувати покарання і призначити його у суворій відповідності до принципу законності.

У теорії кримінального права проблеми призначення покарання вивчалися такими вченими, як Л. В. Багрій-Шахматов, М. І. Бажанов, Н. А. Беляєв, Є. В. Благов, Г. С. Гаверов, І. М. Гальперін, І. І. Горелік, В. К. Грищук, Т. А. Денисова, В. К. Дуюнов, А. В. Іщенко, В. І. Зубкова, І. І. Карпець, Г. А. Кригер, Л. Л. Кругліков, Т. А. Леснієвські-Костарева, В. В. Мальцев, Ю. Б. Мельнікова, О. О. Мясніков, Т. В. Непомняща, Г. П. Новосьолов, П. П. Осипов, В. В. Полтавець, В. В. Похмелкін, Л. А. Прохоров, М. А. Скрябін, М. Н. Становський, М. С. Таганцев, В. І. Ткаченко, В. І. Тютюгін, О. Г. Фролова, Г. І. Чечель, М. Д. Шаргородський та інші.

Однак слід визнати, що, незважаючи на досить детальне розроблення даної проблеми в науковій літературі, такі загальнотеоретичні питання, як визначення поняття загальних засад призначення покарання, системи принципів призначення покарання та їх співвідношення з загальними засадами призначення покарання, залишаються спірними в науці кримінального права, не знаходять вони єдиного вирішення і в судовій практиці.

Метою даного дослідження є теоретична розробка проблеми загальних засад призначення покарання та виявлення проблем застосування цих засад у судовій практиці.

Призначена міра покарання може досягнути мети покарання — виправити і перевиховати засудженого, здійснити привентивний вплив як на засудженого, так і на інших осіб лише у випадку співрозмірності покарання вчиненому і його справедливості¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 КК України, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого². Суть покарання полягає в тому, що засуджений зазнає кари за вчинений злочин, тобто певних фактичних втрат і обмежень. Кара виступає як один із засобів досягнення виправної та привентивної мети покарання. Покарання це є справедливий акт правосуддя.

Н. Ф. Кузнецова та І. М. Тяжкова, зазначили, що покарання може бути визнане справедливим лише у тому випадку, якщо суд призначить його з

© Омельчук О. М., 2007

* декан юридичного факультету Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Уголовное наказание (монографическое исследование) / Рук. авт. кол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Титаренко. — Киев-Донецк, 1997. — С. 162.

² Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. // ОВУ. — 2001. — № 21. — Ст. 920.

урахуванням всієї сукупності обставин у конкретній справі, а саме: покарання має бути призначене в межах відповідної статті Особливої частини КК із урахуванням положень Загальної частини КК, з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину й особи винного, пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, а також з урахуванням впливу призначеного покарання на виправлення засудженого і на умови життя його сім'ї³.

Загальні засади призначення покарання, відповідно до ч. 1 ст. 65 КК України, складаються з трьох положень. Суд призначає покарання: 1) у межах, установлених у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин; 2) відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу; 3) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Третій критерій загальних засад призначення покарання полягає в тому, що суд враховує ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання⁴.

Суди повинні неухильно додержуватись вимог закону про індивідуалізацію покарання з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності злочину, даних про особу винного й обставини справи, що пом'якшують або обтяжують відповідальність, та роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, що містяться в постанові від 24.10.2003 р. № 7 “Про практику призначення судами кримінального покарання”⁵. При цьому у випадках, коли злочин було вчинено особою з використанням свого службового становища чи заняття якоюсь діяльністю, судам належить, відповідно до вимог ст. 55 КК, обговорювати питання про позбавлення цієї особи права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

На відміну від статті про загальні начала призначення покарання, яка містилася у КК УРСР від 28.12.1960 р., чинний КК України, зокрема ст. 65, не містить вказівки стосовно того, що під час призначення покарання суд керується правосвідомістю.

Не слід замовчувати той факт, що, керуючись правосвідомістю, окремі судді інколи виходили з власних, навіть злочинних інтересів. Не можна не погодитися з позицією П. А. Вороб'я, М. Й. Коржанського та В. М. Щупаковського, які вважають, що у цивілізованому, правовому суспільстві суд не може (не повинен) керуватися правосвідомістю, оскільки для цього йому потрібен відповідний закон⁶.

Такої ж позиції дотримується і В. К. Грищук, зазначаючи, що вказівка на правосвідомість — “керується правосвідомістю” — є недопустимою. Суд має керуватися кримінальним законом, оскільки правосвідомість — явище не конкретне, а абстрактне. У кожного судді вона є різною, і коли допустити можливість керуватися правосвідомістю, то про єдність законності й рівність громадян перед законом, а отже, гуманність і справедливість, можна говорити лише умовно в теоретичному плані. Верховенство закону має забезпечити і єдність законності, і рівність громадян перед кримінальним законом⁷. Звичайно, сам термін “правосвідомість” не містить у собі негативних рис, проте важливо розуміти, як його тлумачать окремі судді.

³ Курс уголовного права. Общая часть: Учебник для вузов / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. — М.: Зерцало, 1999. — Т. 2. Учение о наказании. — С. 80.

⁴ Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. — Днепропетровск: Пороги, 1992. — С. 31.

⁵ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 11-12.

⁶ Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. — К., 1997. — С. 127.

⁷ Грищук В. К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. — Львів: Львівський університет, 1993. — С. 88.

У цілому вважаємо, що існування такого принципу є недоцільним, оскільки це дає тим суддям, які іноді керуються не лише законними інтересами, додаткові можливості скористатися владою, реалізуючи свої корисливі цілі.

Щодо питання про характер і ступінь суспільної небезпеки, які враховуються судом як елемент загальних засад призначення покарання, то широко побутує думка, згідно з якою характер суспільної небезпеки вчиненого злочину — це не індивідуальна ознака конкретного злочинного діяння, а ознака, яка характеризує всі злочини певної групи чи виду⁸.

Призначаючи покарання, суд враховує особу винного, оскільки її характеристика має дуже важливе значення при призначенні конкретної міри покарання. Відомості про підсудного потрібні, зокрема, для вирішення таких кримінально-правових питань: про можливість та доцільність притягнення особи до кримінальної відповідальності та передачу винного на поруки; кваліфікацію дій (повторність, тощо); наявність обставин, котрі пом'якшують або обтяжують відповідальність; вид та розмір покарання, яке найдоцільніше призначити для виправлення та перевиховання; причини та умови, що сприяли вчиненню злочину; про створення умов для найповнішого відшкодування збитків, заподіяних злочинцем; про розгляд справи у касаційній та наглядовій інстанціях.

Отже, для досягнення завдань, передбачених ст. 1 КК України, недостатньо встановити тільки ознаки, властиві особі як суб'єкту злочину (вік, осудність). Для цього необхідно зібрати відомості, що характеризують особу як особистість (п. 3 ст. 64 КПК України): ставлення до праці, навчання, риси характеру, стан здоров'я, сімейний стан, дані про попередні судимості. Усе це допомагає зрозуміти, хто стоїть перед судом: людина, що випадково помилилась, чи яка йшла до вчинення злочину цілеспрямовано, чи, можливо, особу до вчинення злочину призвели певні сімейні, життєві обставини. Об'єктивно охарактеризувати підсудного можна лише з урахуванням як позитивних, так і негативних його якостей. Тому, постановляючи вирок, суд повинен взяти до уваги відомості, що всебічно характеризують особу, встановити в сукупності пом'якшуючі та обтяжуючі відповідальність обставини, визначити місце і значення кожної з них у кримінальній справі і на підставі цього призначити покарання⁹.

Пленум Верховного суду України дає стосовно цього важливе роз'яснення: суд повинен з'ясовувати вік підсудного, його стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину в побуті та за місцем роботи чи навчання, його минуле (судимості, адміністративні стягнення, якщо вони були), дані про сім'ю (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку, стан їхнього здоров'я, матеріальний стан сім'ї) тощо.

Пом'якшуючі та обтяжуючі відповідальність обставини часто вносять у закон як елемент складу злочину. Відтак надзвичайно велике значення має питання, яке в літературі залишається дискусійним: чи має суд право посилатися на ці обставини як на обтяжуючі чи пом'якшуючі відповідальність обставини? Більшість авторів дотримуються думки, що там, де пом'якшуючі й обтяжуючі обставини включені законом як елементи складу злочину, суд не може посилатися на них під час визначення покарання¹⁰. Такої ж позиції дотримується судова практика: у тих випадках, коли та або інша обставина, передбачена в законі як пом'якшуюча або обтяжуюча відповідальність, зазначена в диспозиції статті

⁸ Курс советского уголовного права. Часть общая. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. — Т. 2. — С. 325.

⁹ Ткачук О. Дослідження в суді доказів, які характеризують особу підсудного // Право України. — 1996. — № 12. — С. 47-48.

¹⁰ Советское уголовное право. Часть общая. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 371.

Особливої частини КК як одна з ознак злочину, вона (обставина) не повинна додатково враховуватись як пом'якшуюча або обтяжуюча відповідальність при призначенні покарання за цей же злочин¹¹. Це положення також закріплене в ч. 3 ст. 66 та ч. 4 ст. 67 КК України.

Врахування обставин, які пом'якшують і обтяжують відповідальність, є суттєвим компонентом загальних засад призначення покарання, який сприяє призначенню справедливих покарань¹².

Оскільки кримінальний закон не встановлює вичерпний перелік обставин, які пом'якшують покарання, то суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в частині першій ст. 66 КК України. Серед вивчених нами кримінальних справ суди до цих обставин відносили, зокрема, такі: наявність на утриманні у підсудного малолітніх дітей¹³; тяжку хворобу дитини, яка перебуває на утриманні підсудного¹⁴; тяжкий стан здоров'я самого підсудного¹⁵; те, що на утриманні підсудного перебуває вагітна дружина¹⁶, батьки-інваліди¹⁷; якщо підсудний є учасником ліквідації аварії на ЧАЕС¹⁸. Є також випадки, коли суд вважав пом'якшуючими обставинами те, що в підсудних, які вчинили злочин, є мати та донька¹⁹. Пом'якшуюча обставина у цьому випадку є досить сумнівною. Отже, судам потрібно більш аргументовано пояснювати застосування обставини як пом'якшуючої відповідальність винної особи, а не просто обмежуватися вказівкою, що вона є пом'якшуючою.

Зауважимо, що кожен пом'якшувач чи обтяжуюч відповідальність обставини не повинні розглядатись ізольовано. Як приклад наведемо справу М., який вчинив замах на контрабанду у великому розмірі. Під час розслідування цієї справи М. повністю визнав свою вину, розкався у вчиненому і пояснив, що всі предмети дав йому С. для передачі своїй дружині, яка живе за кордоном. Вчиняючи контрабанду, він не мав корисливої мети і погодився вивезти ці предмети із родинних почуттів, повідомивши слідчим органам деякі відомості про С., які згодом допомогли викрити його у вчиненні іншого злочину. З урахуванням даних пом'якшувачих обставин суд призначив М. покарання у виді позбавлення волі строком на три роки із застосуванням відстрочки виконання вироку та з конфіскацією особистого майна²⁰.

Поряд із пом'якшувачими відповідальність обставинами суди, розглядаючи кримінальні справи, враховують і обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність. Законодавство України про кримінальну відповідальність (ч. 3 ст. 67 КК України) та Пленум Верховного суду України вказують, що перелік

¹¹ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 11-12.

¹² Российское уголовное право. Общая часть: Учебник. — М.: Спарк, 1997. — С. 320.

¹³ Справа № 1-94 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.; Справа № 1-129 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 2000 р.; Справа № 1-181 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 2000 р.; Справа № 1-465 // Архів Шевченківського районного суду Львівської обл. 2000 р.

¹⁴ Справа № 1-701 // Архів Залізничного районного суду міста Львова. 1996 р.; Справа № 1-144 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.; Справа № 1-145 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.; Справа № 1-60 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 2000 р.

¹⁵ Справа № 1-157 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.; Справа № 1-269 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1997 р.

¹⁶ Справа № 1-246 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.

¹⁷ Справа № 1-280 // Архів Личаківського районного суду Львівської обл. 2000 р.

¹⁸ Справа № 1-228 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.; Справа № 1-287 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.

¹⁹ Справа № 1-159 // Архів Мостиського районного суду Львівської обл. 1996 р.

²⁰ Справа № 1-112 // Архів Жовківського районного суду Львівської обл. 1996 р.

обставин, які обтяжують відповідальність особи, є вичерпним, тому суд у вирокі не вправі посилатися на інші обтяжуючі обставини, не передбачені ч. 1 ст. 67 (невизнання підсудним своєї вини, невідшкодування шкоди тощо)²¹.

Вважаючи обставину “вчинення злочину з корисливою метою” обтяжуючою відповідальність, законодавець виходить із того, що вчинення злочину з корисливих мотивів є свідченням аморальності й небезпеки винного, готовності досягти своїх егоїстичних цілей навіть злочинним шляхом.

Висновки та пропозиції, викладені в науковій статті, можуть бути використані у науково-дослідній роботі — як матеріал для подальшого дослідження інституту загальних засад призначення покарання; у правотворчості — для вдосконалення норм кримінального законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду, пов’язаних із проблемами покарання та його призначення; у правозастосовчій діяльності — при обранні судом міри покарання особі, винній у вчиненні конкретного злочину та слугують підґрунтям для подальших розвідок у цьому напрямку.

²¹ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 11-12.